

дитиною криє в собі ризики щодо економічних перспектив батьків, зокрема одиноких. Важливими є гнучкість в умовах отримання відпустки, розширення можливостей неповної та гнучкої зайнятості для батьків, дотримання роботодавцями трудових прав батьків та розвиток дружнього до батьків середовища на робочому місці.

Доступність дошкільних закладів в країні визначає можливість збільшення для батьків доступного для продуктивної зайнятості часу, чим безпосередньо впливає на добробут сімей та асоціюється з більш високою народжуваністю. Актуальними проблемами є нарощування мережі доступних дошкільних закладів (включно з наданням послуг для дітей у віці до двох років), зменшення навантаження на існуючі дошкільні заклади (зокрема в містах країни); поліпшення якості роботи дошкільних закладів (де спостерігається, зокрема, вкрай низький рівень оплати праці персоналу), підвищення рівня підготовки персоналу та загальної зручності дошкільних закладів для батьків; розвиток альтернативних форм догляду за дитиною в ранньому віці різних форм власності.

Благополуччя дітей нерозривно пов'язане з відносинами та «кліматом» в сім'ї, стосунками з батьками, конфліктами в навколишньому середовищі та іншими моментами, що потенційно утруднюють життя та розвиток дитини. В цьому контексті існує необхідність в наданні інформаційно-консультативних послуг батькам, наявності програм примирення, розширення навичок батьків щодо вирішенні кризових і подолання стресових ситуацій, інших психологічних та педагогічних проблем. Важливим також є цей напрямок із точки зору соціального виключення вразливих категорій сімей.

Сучасні ризики становища батьків із дітьми також умовами та наслідками пандемії коронавірусної хвороби COVID-19 і супутньої економічної кризи, які безпосередньо впливають на зростання ризиків бідності сімей із дітьми, збільшують навантаження на батьків, зменшують перспективи встановлення гендерної рівності. Сімейна політика в цих умовах має бути спрямована на зменшення фінансових та інших ризиків для сімей із дітьми, має сприяти уникненню дестабілізації шлюбно-сімейної ситуації та залученню усього спектра інструментів адаптації сімей з дітьми (зокрема вразливих) до умов сучасного турбулентного світу.

7.3. Мейнстрімінг демографічного старіння в соціально-демографічній політиці

Прогресуюче старіння населення та його довготривалі наслідки є одними з найбільш актуальних та значущих соціально-демографічних питань для сучасної України. Наша країна належить до держав із доволі високим рівнем постаріння населення, і в найближчі десятиліття цей процес буде тільки прогресувати на тлі зменшення чисельності населення. Водночас процес старіння населення не тільки обумовлює виклики для соціально-економічного розвитку країни, а й створює додаткові можливості для отримання «дивідендів» у різних сферах: у царині зайнятості (зокрема через розширення можливостей із докладання праці в медичному обслуговуванні та соціальному забезпеченні), у системі освіти, в рамках інституту сім'ї тощо.

7.3. Мейнстрімінг демографічного старіння в соціально-демографічній політиці

Потреба адаптації країн світу до умов старіючого населення шляхом змін у соціально-економічній політиці виникла ще кілька десятиліть тому й поступово охоплює все більше країн. Ще в 1982 р. відбулась Перша все-світня асамблея з проблем старіння під егідою ООН й був прийнятий тематичний Віденський міжнародний план дій з проблем старіння. У 1991 р. ухвалено Принципи ООН щодо людей похилого віку, а у 2002 р. Друга все-світня асамблея з проблем старіння завершилась прийняттям основного сучасного рамкового документа, згідно з яким держави-учасниці зобов'язались будувати свої програми державної політики щодо літніх осіб, — Мадридського міжнародного плану дій з проблем старіння (ММПДПС). У Європі продовженням цього плану є Регіональна стратегія реалізації Мадридського плану з проблем старіння (РСР), яка складається із ряду зобов'язань щодо реалізації ММПДПС, що беруть на себе уряди країн. Міжнародні зобов'язання безпосередньо впливають на формування політики щодо літніх осіб в Україні.

Сучасні концепції політики у царині старіння населення будуються на підході, що має назву «Активне старіння», або ж «Активне довголіття» (Active ageing). Відповідно до визначення ВООЗ, активне старіння є процесом оптимізації можливостей для підтримання належного рівня здоров'я, безпеки та соціальної інтеграції літніх людей. Політика «активного старіння» передбачає допомогу літнім людям реалізувати їхній потенціал для забезпечення фізичного, соціального і ментального добробуту, якнайдовше брати активну участь в житті й, де це можливо, сприяти економіці та суспільству.

Сама ідея «активного старіння» покликана надати політичним концепціям більшої інклюзивності, ніж це могло б бути при розгляді в якості пріоритету винятково «здорового старіння». Підхід «активного старіння» ґрунтується на сприянні літнім людям та їхній самореалізації й зміщує «бачення» соціальної політики з потреб літніх на створення можливостей для реалізації свого потенціалу. Три основних складових процесу активного старіння — здоров'я, соціальна інтеграція та зайнятість літніх осіб.

Сучасна демографічна реальність обумовила необхідність врахування умов демографічного старіння населення чи не в усіх сферах державної політики, чим, власне, визначається актуальність мейнстрімінгу старіння — стратегічного підходу, націленого на інтеграцію фактору старіння в усі відповідні заходи політики на всіх рівнях. Метою мейнстрімінгу старіння є досягнення розвитку суспільства, корисного для усіх вікових груп.

Мейнстрімінг старіння — це водночас процес систематичного привернення уваги до питань старіння населення в суспільстві й політиці, інструмент для включення питань старіння населення в усі сфери державної політики, основа для захисту інтересів літніх людей та їх обґрунтування, стратегія й процес політики, що передбачає різносторонні дії, включно з розробкою стратегій та програм на всіх рівнях, орієнтованих на поліпшення якості життя літніх та адаптацію суспільства до умов демографічного старіння.

Мейнстрімінг старіння потрібен для того, щоб різні стратегії та програми відображали інтереси й потреби літніх людей, відповідали цим інте-

ресам. Він надає змогу оптимізувати ресурси за рахунок інтеграції питань старіння в наявні програми і політику; зменшувати нерівність між літніми людьми та іншими членами суспільства з тим, щоб створити «суспільство для всіх вікових груп»; запобігати маргіналізації й соціальній ізоляції літніх людей; оптимізувати внесок літніх людей у розвиток суспільства; долати негативні стереотипи та поліпшувати відносини між поколіннями.

Успішний мейнстрімінг означає залучення всіх зацікавлених сторін до процесу ухвалення рішень, забезпечення задоволення потреб усіх вікових груп у всіх стратегічних сферах.

Інструментами успішного майнстрімінгу старіння є: збір необхідних даних та розрахунок показників, інформаційна діяльність й додання стереотипів, оцінка законодавчих ініціатив та соціальних бюджетів, координація національних дій та міжнародне співробітництво, а також обмін корисним досвідом.

Серед інструментів успішного мейнстрімінгу особливе значення мають дані про соціально-економічне становище літніх людей із диференціацією таких даних за віком (статтю), що даватиме змогу комплексно аналізувати становище літніх осіб. Необхідним є використання як кількісних, так і якісних методів збору інформації. Актуальним у цьому контексті є питання розробки вихідних показників та індикаторів для оцінки якості життя літніх осіб та прогресу у здійсненні соціальної політики щодо них.

Одним із прикладів розробки спеціалізованих показників для оцінки якості життя літніх осіб та рівня розвитку активного старіння є проєкт «Індекс Активного Старіння», який реалізовується у Європі з 2012 р. й розраховувався для України також.

Проєкт «Індекс активного старіння» здійснюється за підтримки Європейської економічної комісії ООН та Генерального директорату Європейської комісії з питань зайнятості, соціальних справ та інклюзивності. Його метою є створення якісної та незалежної бази даних щодо активного старіння, висвітлення внеску літніх людей в життя суспільства й визначення потенціалу подібного внеску, заохочення використання успішних практик у сфері активного старіння. Індекс використовують для оцінювання рівня реалізації потенціалу літніх людей і того, якою мірою вони мають можливість брати участь у соціально-економічній діяльності, вести незалежний спосіб життя. Індекс слугує також для виявлення резервів активізації людського потенціалу старіючого населення. Фактично показник і бази даних цього проєкту можуть допомогти у вдосконаленні державної політики щодо літніх осіб, оскільки ілюструють наявність відповідних «резервів» через порівняння з іншими країнами.

Розрахунок Індексу активного старіння для України за повністю оригінальною методикою зіткнувся з проблемою відсутності ряду показників у національних статистичних моніторингах. За даними 2012 р. вдалось розрахувати індекс із використанням максимальної можливої кількості індикаторів і порівняти ситуацію в Україні із іншими розвинутими країнами. За результатами того розрахунку Україна посіла 29 місце (після 28 країн ЄС). На даний час розрахувати Індекс активного старіння для України й таким чином продовжити моніторинг є неможливим через відсутність значної

7.3. Мейнстрімінг демографічного старіння в соціально-демографічній політиці

кількості даних щодо складових індекса. Ситуація з неможливістю розрахунку Індексу активного старіння відображає проблему забезпеченості належними даними процесу формування політики щодо літніх в Україні.

Не менш важливу роль у мейнстрімінгу старіння відіграє інформаційна політика. Інформаційна підтримка передбачає, зокрема, поширення інформації про активне старіння з метою підвищення рівня знань про це в суспільстві, подолання негативних стереотипів щодо літніх осіб. Провідну роль у створенні позитивного ставлення до літніх людей і розширенні визнання їхньої важливості для суспільства відіграють засоби масової інформації.

Закони, стратегії та програми мають також відображати проблеми людей різного віку і забезпечувати повне виключення дискримінаційних підходів, тобто проблеми літніх не повинні розглядатися ізольовано або як такі, що конкурують із інтересами інших вікових груп. Мейнстрімінг включає оцінку чинних законів та відображення питань старіння в нових законах та програмах.

В Україні заходи державної політики, відображені у нормативних документах, що безпосередньо впливають на життя літніх громадян, існують вже досить тривалий час, поступово розширюючись і вдосконалюючись, зокрема під впливом міжнародних рекомендацій щодо формування політики стосовно літніх осіб: якщо пенсійне забезпечення в Україні існує вже далеко не перше десятиліття (зокрема Закон України «Про пенсійне забезпечення» було прийнято у 1991 р., а сама система такого соціального захисту існувала й у радянській час), то комплексна стратегія щодо літніх, побудована на принципах «активного старіння», була прийнята у 2019 р.

Впродовж трьох десятиліть в Україні розроблялися і приймалися програми демографічного розвитку та інші документи програмного характеру, метою яких було вирішення пов'язаних зі старінням населення проблем. Зокрема, Стратегія демографічного розвитку України на період до 2015 р. та план заходів щодо її реалізації, Концепція Державної цільової програми розвитку паліативної та хоспісної допомоги (на 2010—2014 рр.), Цільова програма «Здоров'я літніх людей» (прийнята у 1997 р.) тощо.

Актуальною програмою у сфері старіння населення є прийнята у 2018 р. Стратегія державної політики з питань здорового та активного довголіття на період до 2022 р. Цей документ комплексно описує політику щодо літніх людей в Україні, визначає пріоритетні напрями й комплексні заходи з підтримки літніх громадян. Загалом ця Стратегія покликана сприяти їм у розкритті потенціалу, забезпечити створення сприятливих умов для здорового та активного довголіття, допомогти в адаптації суспільних інститутів до подальшого демографічного старіння та в розбудові суспільства рівних можливостей.

Стратегія побудована на основі підходу «активного довголіття» і покликана забезпечити виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань з питань старіння. Значна частина Стратегії стосується проблем самореалізації громадян літнього віку та створення сприятливого для активного довголіття середовища.

Актуальною проблемою є моніторинг виконання Стратегії в Україні. На даний час оцінка результатів реалізації Стратегії була б передчасною,

проте очікуваним є невиконання багатьох завдань й заходів із плану реалізації стратегії. Зокрема й через те, що період реалізації поєднався у часі з боротьбою проти пандемії коронавірусної хвороби COVID-19, яка значно ускладнила багато ініціатив в царині старіння населення та створила нові виклики для державної політики. Фінансове сприяння виконанню плану заходів із реалізації Стратегії мало б бути одним із пріоритетних завдань державної політики в умовах прогресуючого старіння.

Важливу роль у просуванні мейнстрімінгу старіння виконує координація національних дій та міжнародне співробітництво у даній сфері: погодження концепції здійснення політики, оцінки її реалізації, обмін передовим досвідом. Нові закони, стратегії та програми треба розробляти відповідно до стандартів, узгоджених на міжнародному рівні. В світлі цього необхідно зазначити, що виконання Україною рекомендацій Мадридського міжнародного плану дій із проблем старіння населення та зобов'язань Регіональної стратегії з його впровадження в останні роки відбувалось у вкрай складних умовах збройної агресії Російської Федерації та економічної кризи. Фактично на даний час моніторинг виконання рекомендацій Мадридського міжнародного плану дій із проблем старіння не проводиться.

Безумовно, надзвичайно важливою складовою, що обумовлює якість життя та активне довголіття літніх людей є фінансове благополуччя, яке багато в чому залежить від можливостей діючої в країні пенсійної системи. Пенсійна система України за 30 років зазнала значних змін, проте так і не була перебудована повністю. Фактично, до 2004 р. пенсійна система України була «продовженням» радянської пенсійної системи, зміни в якій зводились до впровадження нових і розширення існуючих пільг та привілеїв, внаслідок чого зросли обсяги пенсійних видатків та посилилась нерівність між пенсіонерами. Цим Україна помітно відрізнялась від більшості постсоціалістичних країн, які провели доволі швидкі й радикальні пенсійні реформи в рамках ринкових перетворень перехідного періоду.

Починаючи з 2004 р. в Україні здійснюються спроби побудувати трирівневу пенсійну систему на страхових засадах, де першим рівнем є солідарна система, другим — обов'язкова накопичувальна система, третім — добровільна накопичувальна система. На сьогодні в Україні діють два з трьох запланованих рівнів. Другий рівень — обов'язкове державне накопичувальне страхування — зараз не є чинним елементом вітчизняної пенсійної системи, хоча спроби його «запустити» тривають постійно й в останні роки тільки активізувались.

Добровільна накопичувальна пенсійна система існує з 2004 р. За даними Міністерства соціальної політики України, у 2021 р. близько 900 тисяч осіб мають накопичення в недержавних пенсійних фондах. Це близько 10 % усієї кількості застрахованих найманих працівників. Серед учасників НПФ найбільшу частку становлять особи віком 25—50 років (55 %). В Україні зареєстровані 63 недержавні пенсійні фонди, але насправді активними, які розвивають сервіси для людей, професійні стандарти та загалом цей сектор, є лише 15—20.

Починаючи з 2011 р. відбувалось поступове підвищення пенсійного віку для жінок за графіком дати народження з кроком «півроку на рік».

7.3. Мейнстрімінг демографічного старіння в соціально-демографічній політиці

З 1 квітня 2021 р. мінімальний пенсійний вік для жінок збільшився до 60 років, і це останнє підвищення віку в рамках змін, ухвалених у 2011 р. Таким чином, пенсійний вік для чоловіків і жінок зрівнявся. У цей же період було розпочато підвищення вимог до стажу для призначення страхових пенсій. Відповідно до солідарної складової пенсійної системи щомісячні відрахування становлять 22 % ЄСВ.

Завдяки заходам пенсійної реформи призупинилось зростання кількості пенсіонерів та пенсіонерів за віком зокрема. Зросли показники рівня участі в робочій силі та зайнятості серед осіб віком 50—59 років (74,6 % рівень участі в робочій силі у 2020 р.), особливо серед жінок (рівень участі в робочій силі збільшився з 57,1 % у 2014 р. до 66,9 % у 2018 р. й у 72,3 % у 2020 р.). Однак масштаби та темпи впровадження реформ у пенсійній системі не відповідають масштабам і темпам старіння в країні. Уже зараз очевидна неминучість подальшого підвищення пенсійного віку і більш радикального підходу до скасування ранніх пенсій з урахуванням тенденцій розвитку ринку праці та технологій виробництва.

Сучасне бачення пенсійної системи в Україні, згідно із заявами Міністерства соціальної політики, передбачає, що забезпечити своїм громадянам та мешканцям гідне життя в літньому віці зможуть ті країни, пенсійні системи яких мають різні рівні підтримки: прямі виплати пенсій від держави, виплати з власних накопичень, адресні допомоги потребуючим, розвинені соціальні та медичні послуги для літніх людей у громаді, інклюзивне середовище, яке робить культурне життя, оздоровлення, спорт, дозвілля та соціальні контакти доступними для літніх людей.

Можна впевнено казати про недостатній супровід пенсійної реформи активними заходами політики на ринку праці. Важливими проблемами зайнятості літніх в Україні є посилення антидискримінаційних положень, додаткові гарантії сприяння зайнятості для осіб старшого працездатного віку. Відсутність моніторингу і дієвих механізмів реалізації антидискримінаційних заходів, а також відсутність законодавчих норм, що відбивають специфіку зайнятості літніх людей, зумовлюють їхню невисоку мотивацію продовжувати трудову діяльність після виходу на пенсію. Оскільки головним супутником старіння в Україні є швидке скорочення чисельності населення працездатного віку, особливо важливим є вивчення та адаптація зарубіжного досвіду і міжнародних стандартів щодо стимулювання зайнятості та охорони праці літніх людей.

Актуальним завданням є також визначення сфер суспільної діяльності, в яких можна було б розширювати зайнятість літніх людей, використовуючи державні механізми підтримки цих сфер. З огляду на зростаючу суспільну значущість сфери соціальних послуг, забезпечення зайнятості літніх людей у цій сфері бачиться актуальним, ефективним і таким, яке дасть можливість підвищити якість послуг, що надаються, оскільки значна частина їх одержувачів — літні люди зі схожими проблемами, інтересами, вподобаннями.

Перспективним інструментом соціальної інтеграції осіб старшого віку є подальший розвиток освітніх установ для літніх людей (зокрема, «університетів третього віку») і поширення інформації про них. В Україні прискоре-

ного розвитку потребує дистанційна освіта, орієнтована на людей старших вікових груп. На часі також становлення системи навчання для дорослих і літніх людей, які бажають повернутися на ринок праці, а крім того, і передпенсійне навчання, покликане забезпечити адаптацію літніх до суспільно-активного життя після виходу на пенсію.

Мейнстримінг старіння також передбачає відображення питань старіння у соціальному бюджетуванні. Бюджет має систематично оцінюватися на предмет його корисності для всіх вікових груп і щодо впливовості у сфері старіння. Необхідно встановити пріоритети для ефективного вкладення обмежених коштів у сфері, де результат буде найвідчутнішим.

Соціальна політика в Україні щодо осіб похилого віку в цілому спрямована на постійне розширення їхніх прав та можливостей участі в житті суспільства, однак на практиці сформовані далеко не всі передумови для реалізації цієї спрямованості. Варто визнати, що на сьогодні в державній політиці по відношенню до літніх вектор «соціального захисту та визнання заслуг» все ще переважає над напрямком, пов'язаним зі стимулюванням соціально-економічної та суспільно-політичної активності людей похилого віку, використанням їх потенціалу для розвитку суспільства. Тому пріоритетною на перспективу залишається розробка заходів політики, спрямованих не тільки на соціальну підтримку людей похилого віку, а й насамперед на створення умов для їх економічної та соціальної активності, максимальної інтеграції в життя суспільства.

Очевидною проблемою літніх людей в Україні є низький рівень життя та поширеність чинників, пов'язаних із незадовільним станом здоров'я, що призводить до істотного відставання чоловіків від жінок у показниках очікуваної тривалості життя. Проте наявне відставання обумовлює існування резервів збільшення тривалості життя, як шляхом змін у способі життя дорослих людей країни, так і через модернізацію системи охорони здоров'я (зокрема щодо ранньої профілактики хронічних захворювань).

У країні практично відсутня державна політика, спрямована на підтримку поєднання зайнятості та виконання сімейних обов'язків із догляду за людьми похилого віку. Не приділяється належна увага питанням навчання, та психологічної підтримки людей, які доглядають за людьми похилого віку, немічними родичами.

Особливо значущим пріоритетом на майбутнє в Україні є створення комфортного для людей похилого віку середовища проживання і, зокрема, впровадження принципів універсального дизайну при будівництві та ремонті житла, об'єктів транспортної, соціально-культурної інфраструктури, адже на сьогодні вони переважно залишаються непристосованими до потреб літніх осіб, людей з інвалідністю тощо.

Важливим пріоритетом при вирішенні проблем досягнення гендерного паритету та врахування гендерних факторів у старіючому суспільстві в Україні є трансформація гендерних стереотипів. Не менш значущим залишається також забезпечення прозорості та дієвості відповідних антидискримінаційних механізмів.

На швидкість і ефективність вирішення низки проблем, що стосуються адаптації суспільства до умов демографічного старіння, істотно впливає не-

7.3. Мейнстрімінг демографічного старіння в соціально-демографічній політиці

сформованість корпоративної культури соціальної відповідальності в Україні, слабкий розвиток державно-приватного партнерства в цій сфері, досить невизначені перспективи розвитку соціального інвестування та соціального підприємництва в країні.

Підвищенню ефективності політики адаптації до умов демографічного старіння населення в Україні можуть сприяти активізація взаємодії між освітніми закладами, органами влади зі структурами громадянського суспільства, активне залучення представників місцевих громад до вирішення проблем, що стосуються життєдіяльності літніх людей. Необхідна також більш активна підтримка різних форм самоорганізації людей похилого віку, створення умов для їхньої самореалізації, а також формування в суспільстві усвідомлення невідворотності демографічного старіння, підтримка шанобливого ставлення до людей похилого віку, недопущення їх дискримінації в будь-якій сфері життя суспільства.

Однією з головних проблем українського суспільства є одностороннє сприйняття старіння населення як джерела проблем, без альтернативного пошуку нових можливостей для економічного розвитку. При цьому не береться до уваги величезний споживчий потенціал людей похилого віку, стабільність якого здатна збалансувати нестійкість і структурну диспропорційність національної економіки. Для подолання існуючих стереотипів особливе значення має проведення широкої пропагандистсько-освітньої кампанії із залученням всіх можливих інформаційних ресурсів і акцентуванням уваги на економічній ролі літніх людей, в тому числі як власників матеріальних і фінансових активів.

В сучасних умовах, коли світ зіткнувся з викликами та впливом на всі сфери життя пандемії коронавірусної хвороби COVID-19, створюються нові серйозні загрози для реалізації державної політики щодо літніх осіб. Епідемія значно посилила соціальну ізоляцію літніх громадян, погіршила якість їхнього життя й стала серйозним викликом для систем довготривалого догляду. Запит на деінституціоналізацію систем догляду за літніми став актуальним в умовах багатьох розвинутих країн світу. Розвиток політики активного старіння було практично зупинено у всіх її пріоритетних напрямках: здоров'я, участь та безпека (захист). Актуальними питаннями політики «активного старіння» на сучасному етапі будуть: якою мірою політика активного старіння здатна пристосуватись до умов пандемії коронавірусної хвороби COVID-19 і яких трансформацій вона зазнає вже в найближчому майбутньому?

На даному етапі важливим є сприяння практичному виконанню вже існуючих документів щодо політики в царині старіння населення, а також створення можливостей для відповідного моніторингу. Зокрема, важливим є виконання плану заходів з реалізації Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 р., який містить численні заходи щодо поліпшення якості життя осіб поважного віку в різних сферах.